

John Toland

Levelek Szerénához¹

III. levél: A bálványimádás eredete és a pogány vallás alapjai

1. Kétszeresen köteleztem el magam arra, Asszonyom, hogy megosszam Önnel gondolataimat a bálványimádás eredetéről, hisz egyfelől szóbeli ígéretet tettem erre Önnek, másfelől pedig *A lélek halhatatlanságáról a pogányok között* című levelem is kilátásba helyezte ezt. Mindazonáltal ne várja tőlem az összes ókori babona tárgyalását, ami több kötetre rúgna, sem pedig valamely kiválasztott vallását. Csupán arra fogok ugyanis törekedni, hogy megmutassam, miként alacsonyodott le az emberi ész odáig, hogy alsórendű istenségeket gondoljon ki, hogyan alakult ki a többistenhit a világon, és mi vitte az embereket arra, hogy istennek kijáró tiszteletben részesítsék felebarátaikat, akár a föld, akár az ég lakóinak képelték őket; azután általános és bizonyos elvek alapján magyarázom a pogány mítoszokat, fölfedem templomaik, papjaik s oltáraik, képeik és szobraik, orákulumaik, áldozataik, ünnepeik, engesztelő rítusaik, igazságügyi csillagjóslásuk, szellemeik és kísérteteik eredetét; megadom a különböző országok védőistenségeinek okát; megokolom, miért gondolták a népek, hogy a menny fölöttünk van, a pokol pedig alattunk, és olyan, további dolgokra is kitérek, melyek közönségesen előfordulnak a görög és római auktorokban. Habár igen csekély fáradság árán minden kétséget kizáróan tudnám bizonyítani, hogy az emberek Egyiptomban *jutottak el először, jóval mások előtt, a vallásosság külön-különféle kezdeteihez* (amint Ammianus Marcellinus mondja), *s hogy ők titkos irataikban meg is őrizték a szent rítusok legkorábbi eredetét,*² mégsem fogom Önt azon argumentumok elismertléssel untatni, melyeket evégre Hérodotosz, Diodorus Siculus, Lukianosz, Dio Cassius, Macrobius és mások tekintélyére támaszkodva előterjesztettem *A lélek halhatatlanságának történetében*; és arra sem fogok hivatkozni, hogy a Mózes könyveiben olvasható, példaértékű esetekből és törvényekből napnál világosabban kiderül, hogy a mágia, az álomfejtés, a csillagjóslás és halottidézés Egyiptomban már sokkal korábban szokásban volt, mintsem hogy Káldeában vagy bárhol másutt ismerték volna őket.

2. A legrégebbi egyiptomiaknak, perzsáknak és rómaiaknak, a héberek első pátriárkáinak, továbbá számos egyéb nemzetnek és felekezetnek nem voltak szent képei s szobrai, sem pedig az istentiszteletre kiválasztott helyei vagy pompázatos rítusai; minthogy vallásuk mesterkéletlensége egyezett legjobban az isteni természet egyszerűségével, amennyiben a hely s az idő meghatározatlansága fejezte ki leghívebben a mindenhatóságot és a mindenütt jelenvalóságot. De bár *Isten igaznak teremtette az embert, ők mégis kerestek* (így szól Izrael legbölcsebb királya) *sok kigondolást.*³

¹ A műfordítás első része a *Világosság* 2008/6. számában, a második pedig a 2008/9–10. számában jelent meg. A jelen folytatás lábjegyzeteiben szereplő szögletes zárójelek ¶ fordítói megjegyzéseket, kiegészítéseket tartalmaznak. (A szerk.)

² „...ubi (in Aegypto) primum homines, longe ante alios, ad varia religionum incunabula (ut dicitur) pervenerunt, et initia prima sacrorum caute tuentur, condita scriptis arcanis.” XXII. könyv¶22, 19 sq.)

³ Préd 7:29.

S bizonyos, hogy ha az ember egyszer eltűri, hogy kétes értékű vagy önkényes cselekedetekre vegyék rá, akkor ezeket csupán olyan érv hatására lesz képes elhagyni, amely, ha helytálló, a kérdéses eljárás minden részének egyenlő erővel mond ellent. Úgy hiszem, különösebb nehézség nélkül bizonyíthatom, hogy akik először vették tervbe az emberi szabadság korlátozását, egyszersmind az emberi ész első megrontói is voltak. Hisz amíg csak eszénél van az ember, soha nem lehet rávenni arra, hogy önként mondjon búcsút a szabadságának; aki pedig erőszakos úton foszt meg másokat a szabadságuktól, annak sokakat kellett előzőleg megvesztegetnie vagy megteveszteni ahhoz, hogy igaztalan törekvéseiben kezére játsszanak, s ekként megerősödve tudott azután tévútra terelni, megrémíteni vagy leigázni másokat is. Ezért nem fog valószínűtlennek tűnni, ha azt mondom, hogy az emberek igen korán ugyanolyan képzeteket alakítottak ki maguknak Istenről, amilyeneket azelőtt hús-vér uralkodóikról formáltak; s minekutána Istent ekképp állhatatlannak, féltékenynek, bosszúállónak és zsarnoki természetűnek képzeltek el, megkísérelték kegyeit is olyan úton-módon elnyerni, ahogyan azoknak hódoltak, kik Isten képviselőinek avagy helytartóinak, sőt isteneknek tüntették föl önmagukat, illetőleg azt állították, hogy isteni származásúak, amiként az ókori uralkodók szokták volt tenni.

3. A művelődés legősibb kútfőiből kitűnik, hogy a kezdet kezdetén minden babonáság a halottkultuszhoz kapcsolódott, s legnagyobbbrészt a temetési rítusokból származott, habár az eredeti forrása ugyancsak ártatlan lehetett, nevezetesen nem egyéb, mint a halotti beszéd, melyben az elhunytat egyszer-egyszer személyesen is megszólították (mint például az egyiptomi dicshimnuszokban), vagy a szobor, melyet nagy ceremóniával szenteltek a halott emlékének. Ámde a nagy elődök személye iránti hízélgés, a barátok vagy rokonok túlzott szeretete a megboldogult iránt, s az előny, melyet a pogány pap húzott az együgyűek hiszékenységből, sokkal tovább vitte a dolgot. Nemcsak királyok és királynők, kiemelkedő hadvezérek és törvényhozók, a tudományok pártfogói, a szépművészetek támogatói meg a hasznos találmányok szerzői részesültek e megtiszteltetésben, hanem országuk vagy rokonságuk nemegyszer az erényes cselekedeteik révén kimagasló magánszemélyeket is a kegyes és örökös emlékezetnek szentelte, mint olyanokat, kik tiszteletre méltóak a halottak előtt, és példát mutatnak az élőknek. Ez a valóságos oka annak (amint azt a maga helyén meg fogjuk mutatni), hogy minden nemzetnek saját védőistenei vannak;⁴ s ebből erednek az egyes családok sajátos vallási hagyományai.⁵ Plinius a *Természettörténet* második könyvében azt írja, hogy az emberek a legkorábbi időkben úgy fejezték ki hálájukat jótévedőik iránt, hogy istenné emelték őket azok halála után (amit Cicero több más szerzővel egyetemben már Plinius előtt is állított),⁶ és hogy az istenek és csillagok különböző megnevezései az emberek érdemes tetteiből származnak.⁷ A bálványimádás kezdetei tehát nem a csillagok ékességére, rendjére vagy befolyására vezethetők vissza (amint pedig

⁴ *Divi Indigetes* (a rómaiak ősi, nemzeti istenségei; más magyarázat szerint isteni sorba emelt nemzeti hősök).

⁵ *Sacra gentilitia* (egy adott nemzetségnek (*gens*) a közös őshöz fűződő kultusza).

⁶ „*Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux...*” Az istenek természetéről, II. könyv/(24, 62: „Az emberek közös élete és társalkodása hozta magával azt, hogy a jótéteményeik által kitűnt férfiakat az égbe emelték a szóbeszéd útján és kifejezett akaratukkal. Ezért [került a mennyboltra] Hercules, ezért Castor és Pollux...”).

⁷ „*Hic est vetustissimus referendi bene merentibus gratiam mos, ut tales numinibus adscribant. Quippe et aliorum nomina deorum, et quae supra retuli siderum, ex hominum nata sunt meritis.*” (II/19; az idézet vége pontosabban: „...Hisz a többi isten nevei meg a fent említett csillagoké is az emberek érdemeiből keletkeztek.”)

ezt általában föltételezik); hanem az emberek (ahogy ezt *A lélek halhatatlanságának történetében* mondottam Önnek) megfigyelték, hogy a könyveket elemésztí a tűz, a férgék munkálódása vagy a rothadás, és hogy a vas, réz vagy márvány nemkülönbön rongáló kezek vagy pusztító időjárás áldozatául eshetnek, minélfogva a csillagokhoz mint egyedül örökkévaló emlékjelekhez kötötték héroszaik tulajdonnevét vagy történelmük nevezetesebb eseményeinek megnevezését. Kürénéi Eratoszthenész, a minden tudományban lenyűgözően művelt, igen régi korban élt filozófus írt egy (mindmáig fönmaradt) könyvet *A csillagzatokról*, amelyben magyarázza azok neveit, melyek soha nem egyebek, mint utalások az ókori történelemre, habár csodálatos módon elleplezte őket az idő, s bár jobbra csupán mitológiai eseményekről van szó. A rendkívül képzett Monsier Le Clerc, midőn Eratoszthenészt kivonatolta egyéb mitológiai traktátusok között az *Egyetemes és történeti könyvtár* nyolcadik kötetében, a következő epigrammát szerezte:

*Az ókor, bizonyos lévén afelől, hogy a természet ereje
Elpusztítja majd a réz és márvány emlékműveket,
Bölcsen az örök mennybéli tüzek révén
Adta át a jövő időknék a maga történelmét.⁸*

Másutt is kijelenti, hogy e véleményen van a csillagnevek kapcsán, s folyóiratának vonatkozó számában mindjárt meg is magyaráz néhány mítoszt ezen elv alapján. Amint különböző népek eltanulták egymástól ezt a szokást, úgy meg is változtatták a csillagok befolyási körét, s mindegyikük más és más, a maga országával összefüggő neveket és eseményeket kapcsolt az égitestekhez. Szembeszökő ez úgy a görögök, mint a barbárok égi szféráiban, s a krétaiak is ez okból tartották úgy, hogy *a legtöbb isten az ő körükben született, s valójában ember volt, aki a közösség előmenetelének szolgálatáért nyerte el a halhatatlanság koszorúját;*⁹ mert úgy hitték, hogy a görög istenek az egész emberiség istenei, és nem tudták, hogy a csillagképek illetén elnevezése s az arra érdemesek effajta fölistenítése másutt már régen azelőtt szokásban volt, hogy náluk meghonosodott volna. Akadt is olyan a keresztények között, aki e módszer híve lévén, megkísérelte eltörölni a pogány csillagneveket, mondván, hogy úgysem értjük őket, és nem is tartoznak reánk, s megpróbált új, az Ó- és az Újtestamentum történetére utaló neveket adni a csillagoknak a régiek helyett. De miután nem tudott föülkerekedni a csillagászokon, ezért ne ejtsünk több szót róla. Végül akik nem ismerték e dolgok valóságos okait, vagy pedig szégyellették azokat, a Nap, a Hold, s a többi bolygó, meg csillag vég nélküli, szabályos keringésével, bámulatra méltó ragyogásával és általános hasznával kívánták igazolni imádatukat (jóllehet, mint ki fogom mutatni, gyöngé érvek alapján). Ez azután alkalmat adott a filozófusoknak arra, hogy a bolygók mozgását bizonyos intelligenciákkal magyarázzák, melyek a bolygók szféráihoz kapcsolódnak, azokban lakoznak, és örökösen irányítják azok forgását; s ennélfogva szokás úgy ábrázolni a Nap és a Hold testét, mint valamely arcot, szemmel, orral és szájjal.

⁸ „Tempore cum lapidum sciret monumenta vetustas

Atque perire suo cuncta metalla situ;

Cauta suam, aetates fertur docuisse futuras

Caelorum aeternis ignibus, historiam.” (Bibliothèque universelle et historique de l’année 1687, tome septième, Amsterdam 1721, 105. o.)

⁹ „...τῶν θεῶν δὲ τοὺς πλείστους μυθολογοῦσι παρ’ ἑαυτοῖς γενέσθαι τοὺς διὰ τὰς κοινὰς εὐεργεσίας τυχόντας ἀθανάτων τιμῶν.” Diodorus Siculus, V. könyv/(64, 2).

4. A tizenkét főbb istennel kapcsolatos vélemény bizonyos, az állatöv tizenkét jegyéhez fűződő történetekre alapozódik, amint a hét bolygó is hét személy nevét viseli, akiknek a hét napjait is szentelték, melyek többé vagy kevésbé szent, szerencsés vagy baljóslatú nap hírében állottak, az érintett isten temperamentumától és méltóságától függően; úgyhogy az idő egyiptomi felosztása hónapokra és hetekre, s a csillagok útján megörökíteni kívánt történeteik hozták létre a pogányság legfőbb isteneit. Igen természetesen vette ebből kezdetét az igazságügyi csillagjósolás; mert az emberek, amint lentebb látni fogja, azt hitték, hogy a mennybolt istenei érintkezésben állanak papjaikkal, akikről pedig azt gondolták, hogy amint a napfogyatkozásokat, úgy bármely más rejtelmet is előre föltárhatnak, s ezért hozzájuk fordultak minden olyan dolog kapcsán, amitől rettegtek vagy amit áhítottak. Az emberi elme ingadozása remény és félelem között a babona fő okainak egyike; hisz miután az emberek semmiképp sem láthatják előre az őket közlelő érintő események kimenetelét, ezért hol a legjobbat remélik, hol a legrosszabbtól rettegnek, ami egykönnyen arra viszi őket, hogy egyfelől akármit jó vagy rossz előjelnek tekintsenek, ami korábban valamely szerencsésen vagy balul kiüthött vállalkozásukban megesett velük, s hogy másfelől mindenféle útmutatásra igyekezzenek szert tenni, kikérjék jósok és asztrológusok tanácsát. Pontosan így áll a dolog a beteg személyekkel is, kik gyakorta inkább fordulnak ördögűzőhöz, mintsem a legjobb orvoshoz, és előnyben részesítenek valamely gyermektegy bűbájt a legkiválóbb gyógyírral szemben. A (legrosszabb értelemben vett) *mágia maga kétségkívül az orvostudományból ered*, mint Plinius mondja, *s azt a látszatot kelti, mintha jobb orvosságokkal tudna szolgálni, nemesebb és istenibb volna; hízelkedő s módfölött kecsegtető ígéreteihez csatlakoztak a(z emberiséget mindig rendkívüli módon fenyegető) vallás és a matematikai tudományok (értsd csillagjósolás) egyesített erői, mivel mindenki tudni kívánja, mire számíthat a jövőben, s azt hiszi, hogy e dolgok igazsága bizonyosan megismerhető a mennyből. Miután e hármashurokkal rabul ejtette az emberek értelmét, a mágia oly szédítő magasságba emelkedett*, stb.¹⁰ Eltekintve attól, hogy a vallás a mágiában barbár szavakban és bájolásokban fejeződik ki, a csillagjósolás pedig a csillagok befolyásának és intelligenciájának tanában őrződik meg, úgy tűnik, hogy a mágusok nem minden ésszerű alap nélkül alkalmazták bizonyos fűvek, kövek, ásványok és egyéb, fölöttébb nehezen beszerezhető s csupán általuk ismert dolgok rejtett fizikai hatóerőit. Előző levelemben már bizonyítottam, hogy az egyiptomiak találták föl a csillagjósolást; s bár Cicero, a görögök neveltje hajlamos azt inkább az asszíriai káldeusoknak tulajdonítani, Önnek mégis érdemes meghallgatnia, mily óvatossággal fejezi ki magát e bölcs férfiú. *Úgy tartják, mondja ő, hogy azok, kiket nem foglalkozásuk, hanem nemzetiségük alapján neveznek káldeusnak, a csillagok folytonos megfigyelése révén olyan tudományra tettek szert, mely által mindenkinek meg lehet mondani, mi történhetik vele, s hogy milyen társadalmi állásra született. Az egyiptomi-*

¹⁰ „*Natam primum e medicina nemo dubitat, ac specie salutari irrepsisse velut altiorem sanctioremque quam medicina[m]; ita blandissimis desideratissimisque promissis addidisse vires religionis, ad quas maxime etiamnum caligat humanum genus; atque, ut hoc quoque suggesserit, miscuisse artes mathematicas, nullo non avido futura de sese sciendi atque ea e caelo verissime peti credente. Ita possessis hominum sensibus triplici nodo in tantum fastigium adolevit...*” *Naturalis historia*, XXX. könyv/2. Az idézet eleje pontosabban: „Senki sem kétkel, hogy (a mágia) kezdetben az orvostudományból született, s hogy üdvös kinézete révén mint annál magasabb rendű és szentebb (tudomány) terjedt el; így hízelgő s szívesen vett ígéreteihez hozzáadta a vallás erőit, melyeknek mindmáig a legkevésbé sem képes ellenállni az emberi nem; s hogy még ezt is hozzátegye, hozzávegyítette a matematikai tudományokat, mivel...” A modern kiadás „dubitat” helyett „dubitabit”-ot, „altiorem sanctioremque quam medicina[m]” helyett „altiorem sanctioremque medicinam”-ot, „suggesserit” helyett „successerit”-et olvas.)

akról ugyanígy föltételezik, hogy ősidőktől fogva, számtalan korszakon át rendelkeztek ugyanezen ismeretekkel.¹¹

5. Miután ekként számot adtam a mágiáról és az igazságügyi csillagjóslásról, mielőtt továbblépnék, szólani fogok néhány szót arról is, hogy az emberek fölfelé tekintenek, midőn imádkoznak, mivel úgy hiszik, hogy a menny a fejük fölött van, az alvilág pedig a talpuk alatt. Hasonlóképp rá fogok mutatni a szellemek és jelenések alkalmi okaira; mert mindeme dolgok egy tőről fakadnak a bálványimádással, minthogy a régiek halotti rítusaiból fejlődött ki valamennyi. *A lélek halhatatlanságáról a pogányok között* című levelemben kifejtettem Önnek, hogy a nép mely fokozatokon át jutott azon meggyőződésre, hogy a csillagokban bizonyos személyek élnek; itt pedig föl fogom tární Ön előtt, miként jutottak ezek a legmagasabb méltósághoz: isteni mivoltához; amiből Ön könynyedén fölismeri majd, hogy ez teremtette meg azon szokás alapjait, hogy az emberek föltekintenek, s égneik emelik kezüket, amikor imádkoznak, így fordulva az istenekhez, akiket maguk fölött szemlélték. Ugyanazon temetési rítusok okán hitték azt is, hogy az alvilág alattuk van, és hogy a jók s a rosszak is ott laknak, bár más és más helyen s körülmények között; mivel minden rendű és rangú embert egyaránt eltemettek, és csak keveseket istenítettek föl, akiket fölül lévőként gondoltak el; holott a világegyetemben a szó szoros értelmében szólva valójában nincs sem fönt, sem lent, sem jobbra, sem balra, sem kelet, nyugat, észak vagy dél, minthogy ezek egytől-egyig elvont képzetek, melyek egyes testek egymáshoz való viszonyait jelölik, s különb-különbféle elhelyezkedésüket hozzánk képest. A szellemekkel és kísértetekkel kapcsolatos agyszülemények hasonló módon származtak az egyiptomi múmiákból, amennyiben ezek oly hosszú ideig épen maradtak, nemcsak a Memphisz melletti barlangokban, hanem sok magánembernél is otthon, pompázatos helyiségekben; ezek azután (akár hűen megőrizték az elhunyt eredeti arcvonásait, akár hátborzongatóvá változtak az idő múltával) természetesen félelmetes hatást gyakorolhattak a gyermekekre, idegenekre s a tudatlan tömegre. Habár az inhumálás, tehát az egész holttest föld alá helyezése volt a temetés legősibb és egyetemes módja, s bár az athéniak az általánosan elfogadott álláspont szerint az egyiptomiaktól tanulták azt, mégis tudjuk, hogy a rómaiak rendszerint elégették halottaikat; s ennek ellenére, mint Cicero élelméjűen rámutat, egy csöppet sem gyógyultak ki a szellemekre és kísértetekre vonatkozó elképzeléseikből, mert nekik is az elhantolás volt a legkorábbi temetkezési módszerük. *S a tévedés ereje oly nagy volt, mondja Cicero, hogy jóllehet tudták, hogy a holttestek elégték, mégis úgy képzeltek, hogy az alvilági helyszíneken olyan események játszódnak le, melyek testek nélkül se meg nem történhetnek, se meg nem érthetőek; hisz miután nem tudtak elméjükben semminő fogalmat alkotni elkülönült állapotban élő lelkekről, ezért valamely formát vagy alakot választottak számukra. Ebből ered az egész, homéroszi halottjóslás; ebből ama halottidéző rítusok, melyeket barátom, Appius szokott volt bemutatni; ez a magyarázat a környékünkön található Avernus-tóra is,*

Melyből éjjelente szellemeket idéznek föl, s a legelső alvilág kapui Fölnyílnak a hamis testek, a halottak árnyképei előtt.¹²

¹¹ „... Chaldaei non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum, et quo quisque fato natus esset. Eandem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur.” *De divinatione*, I. könyv(1, 2).

¹² „Tantumque valuit error..., ut, corpora cremata cum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent, nec intelligi. Animos enim per se ipsos viventes non poterant mente complecti, formam aliquam figuramque quaerebant. Inde Homeri tota véκκια, inde ea quae meus amicus

6. Látja tehát, Asszonyom, mily gondosan népesítették be az alvilágot; s az igazság az, hogy a pogányok mennyországát kizárólag a mi Földünkről betelepült gyarmatosítók lakták. Cicero határozottan úgy nyilatkozik az első *Tusculumi eszmecsérében*, hogy *nincs-e teli az egész menny emberi fajjal? Ha venném a fáradságot, hogy végigkutatssam a régieket, s különösen a görög írókat, akkor azokról, kiket a főbb isteneknek tartanak, kiderülne, hogy közülünk költöztek a mennybe. Kérdezd meg, kikéi azok a sírok, melyeket Görögországban mutogatnak! Jusson eszedbe, miután beavatott vagy, mit hallasz a misztériumok ünneplésekor; s akkor majd megérted, mily igen messzire terjed ki e dolog.*¹³ De nemcsak az eleusiszi misztériumok alkalmával közöltek ilyen titkokat, elvégre az egyiptomi misztériumok is az istenné emelt király, Oszirisz halálát, és királynőjét, Isziszt jelenítették meg; hogy az Adonisz és más istenségek tiszteletére rendezett szíriai rítusokról ne is mondjunk semmit, amelyeket Dávid király igen találóan nevez *halotti áldozatoknak*.¹⁴ A misztériumokról általában igaz, amit Cicero egy másik helyen az eleusiszi, szamothrakéi és lemnoszi misztériumokról mond, hogy *ha megmagyarázzuk és az ész vizsgálatának vetjük alá őket, akkor inkább a természetre ismerünk rá bennük, mintsem az istenek természetére*.¹⁵ Euhemerus, a régi szicíliai költő és filozófus megírta Szaturnusz, Jupiter s a többi hasonszőrű történetét, ismertette mind-egyikük születését, országát, cselekedeteit és temetkezési helyét; s amint Plutarkhosz írja, *emberivé tette az isteneket*.¹⁶ amennyiben nem emberré alakította őket, hanem leleplezte emberi mivoltukat, aminthogy emberek is voltak eredetileg.¹⁷ De a pogányok nem érték be annyival, hogy ilyenformán fölistenítették a holtakat, hanem még ugyanazon hajlamokat és kötelességeket is tulajdonították nekik, amelyekkel azok korábban, földi pályafutásuk alatt bírtak, s amiként Vergilius éneklí harcosairól,

*Ugyanazon gyönyörűség, melyet életük során leltek a fegyverekben,
A harciszekéren való száguldásban, vagy pompás lovak tenyésztésében,
Ugyanolyan mértékben foglalkoztatja szellemüket odalent.*¹⁸

Közelről tárgyunkra tartozik, hogy Hésziodosz úgy ábrázolja a boldog aranykori halandókat, mint a legrégebbi uralkodókat, akik korábbi hatalmukkal odafent is rendelkeznek, s mint a gazdagság és dicsőség földi elosztóit:

*Ezek Juppiter döntésének megfelelően most alsóbbrendű istenek,
Égiek, jók, a halandó emberek gyámolítói,*

„*Appius νεκυομαντεία faciebat, inde in vicinia nostra Averno lacus,
unde animae excitantur obscura umbra, aperto ostio
alti Acherontis, falso sanguine imagines mortuorum.*”

Tusculumi eszmecsere, I. könyv/(16, 37. A modern kiadás az idézet végén „...obscura umbra operatae, imagines / mortuorum, alto ostio Acheruntis, falso sanguine...”-t olvas.)

¹³ „*Totum paene caelum... nonne humano genere completum est? Si vero scrutari vetera, et ex his ea, quae scriptores Graeci prodiderunt, eruere coner, ipsi illi, majores gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in caelum reperientur. Quare, quorum demonstrantur sepulchra in Graecia. Reminiscere, quoniam es initiatus, quae traduntur mysteriis; tum denique quam hoc late pateat intelliges.*” (I/12, 28 sq)

¹⁴ Zsolt 106:28

¹⁵ „*Quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis natura cognoscitur quam deorum.*” Az istenek természete, I. könyv/(42, 119).

¹⁶ „...ἐξανθρωπιζοντες τὰ θεῖα...” (Iszisz és Oszirisz, 360 a)

¹⁷ „*Ab Euhemero autem et mortis et sepulturae demonstrantur deorum...*” Cicero: *Az istenek természete*, I. könyv/(42, 119).

¹⁸ „*Quae gratia currum*

armorumque fuit vivis, quae cura nitentis

pascere equos, eadem sequitur tellure repostos.” Vergilius: *Aeneis*, VI. ének(, 653–655 sorok; Toland szabadon fordít).

*Megfigyelik azok minden igazságos vagy gonosz tettét,
Levegőbe öltöznek, és szerteszéjjel vándorolnak a Földön,
Ők adnak gazdagságot és megbecsülést a kedveltjeiknek,
Mivel változatlanul rendelkeznek királyi hivatalukkal.¹⁹*

Mint Sztrabontól tudjuk, ugyanezen okból hitték a régi etiópok, hogy jötevőik és a királyi vérből származó személyek istenek,²⁰ valamint kétségkívül azt is, hogy ezek odafentről továbbra is segítik és oltalmazzák őket, amiként azt korábban idelent tették.

7. Nem állítom, Asszonyom, hogy egyedül e hamis képzetek, melyeket a pogányok a halottakról formáltak, adtak alapot a bálványimádásra; de azt fenntartom, hogy ezek voltak a legelső, legtermészetesebb, legegységesebb okok, s hogy ezek idézték elő az összes többit. Ugyane túlzott tiszteletet azután fokozatosan átvitték más dolgokra is, egyfelől mert azokat az istenek ajándékainak tekintették, másfelől pedig azok saját belső kiválósága miatt. Sok egyéb isteni természetet, így Cicero, meghatároztak és megneveztek Görögország legbölcsebb emberei meg a mi őseink (s nem is ok nélkül, hanem az istenek nagy jótéteményei miatt); mivel ami csak tetemes hasznot hozhatott az emberi nemnek, arról azt gondolták, hogy nem jöhetett létre az emberek iránti isteni jószág nélkül.²¹ Ezt a gondolatot azonban nemcsak a külső, hasznos dolgokra alkalmazták, s nem is csupán az égitestekre; hanem hasonló kiváltsággal ruházták föl az elme habitusait, képességeit és erényeit is; hisz az imént idézett Cicero szerint magát a dolgot, amely bárminő, jelentős érték hordozója, úgy nevezik meg, hogy magát az illető értéket is istennek hívják, mint például a Hűség, az Elme stb. esetében.²² És így emelkedett istenné az Erény, a Becsület, a Biztonság,²³ az Egyetértés, a Szemérem, a Szabadság, a Győzelem, az Irgalmasság, a Jámborság s a hasonlók; és miután mindeme dolgokban, teszi hozzá Cicero, oly nagy érték volt, hogy azt nem uralhatta más, mint valamely isten, a dolog maga egy isten nevét nyerte el; amely fajtából a Cupido és a Vágy, a Vénusz és a Szerelem szavak szentelődtek meg...²⁴ Kétségtelen, hogy amidőn bölcs és jóra való emberek észrevették, hogy a nép okvetetlenül több istent és

¹⁹ „τοὶ μὲν δαίμονες εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλαῆς ἔσθλοιοι, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων, οἳ ῥα φυλάσσουσιν τε δίκας καὶ σχέτλια ἔργα ἤερα ἐσάμενοι πάντη φοιῶντες ἐπ’ αἴαν, πλουτοδοταὶ καὶ τοῦτο γέρας βασιλῆιον ἔσχον.” *Munkák és napok*, 122–126. A második sorban Toland „égiek”-nek fordítja az „ἐπιχθόνιοι”-t, melynek jelentése ’földiek’. Az utolsó sor pontosan: „gazdagságot adományozók; ezt a királyi tisztséget is megkapták.”)

²⁰ „...ὡς δὲ ἐπὶ τὸ πολὺ τοῦς εὐεργέτας καὶ βασιλικούς θεοὺς νομιζοῦσι.” (*Geographica*,) XVII. könyv(2, 3; 822 c).

²¹ „Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt; quicquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur.” *Az istenek természete*, II. könyv(23, 60).

²² „...tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur deus, ut Fides, ut Mens...” Ugyanott (II/23, 61. Toland a „vis”-t következetesen ’érték’-nek („worth”) fordítja (’ható’)erő helyett.)

²³ „Safety”. Az idézett Cicero-szöveghely alapján Toland talán a római *Salus* (’Államüdv’), később ’Egészség’) istenségre gondol. (A ford.)

²⁴ „...quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit, quo ex genere Cupidinis et Voluntatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt...” Ugyanott. (Modern kiadások „Voluntatis” helyett „Voluptatis”-t olvasnak, és „Quo ex genere”-től új mondatot kezdenek. E ponton azonban mindenképpen új gondolat kezdődik. Toland ugyanis egy mondat közepén szakítja meg az idézetet, mely így folytatódik: „...vitiolarum rerum neque naturalium;...”. A mondat értelme ezért helyesen: „Ebből a fajtából Cupido és a Gyönyör, s a Venus Lubentina szavak megszentelődtek [ugyan], [bár] bűnös és nem természetes dolgokra vonatkoznak;...”).

azoknak szentelt templomokat akar, akkor tettek istenné ilyen dolgokat, hogy eleget tegyenek azok gyöngeségének, s hogy egyszersmind oly közel hozzák őket magasabb és nemesebb eszmékhez, amennyire csak lehet. Ebből érthetjük meg, miként emelkedett isteni rangra oly sok, személyes forma s létezés nélküli dolog, amelyek nem egyebek, mint pusztá sajtáságok, módozatok vagy járulékok. Ezért határozott Cicero a *Törvényekben* úgy, hogy (amint ez Rómában már azelőtt is szokásban volt) azokat a dolgokat kell istennek tekinteni, *amelyekért az embernek megengedettett a mennybe emelkednie*. – *Helyes*, mondja továbbá, *hogy az Elme, a Jámborság, az Erény, a Hűség, melyeknek egytől-egyig nyilvánosan fölszentelt templomuk van Rómában, az istenek közé kerültek, hogy ilyenformán azok, kikben e dolgok megvannak (márpedig minden jó emberben megvannak), azt gondolhassák, hogy maguk az istenek helyezték elméjükbe.*²⁵

8. De minthogy a babonás népség mindent a feje tetejére állít földön s égen, úgy ez esetben sem tett másképp, amennyiben szentté tették a legvétkesebb és legutálatosabb dolgokat is, amiért szerzőnk jogos szemrehányást is tesz nekik. Az athéniak élvezhették egy pár nem mindennapi istennő, a Szégyen és a Szemérmertlenség áldásait is; a rómaiaknak pedig ott volt a Félelem s a Remény, a Sápadság és a Reszketés. A pusztító láznak oltárt állítottak; s számtalan isten gyülevész hada vezényelt a legszenyesebb indulatoknak, sőt igen barbár és trágár cselekedeteknek is. Az egyiptomiaknak pedig a mennybolt istenei – avagy a csillagok és bolygók – iránti imádat mellett volt szimbolikus vallási gyakorlatuk is a Földön, mivel isteni kiválóságokat tulajdonítottak és vallásos tisztelettel adóztak majd' mindenfajta állatnak és növénynek, a leghitványabbat s legmegvetendőbbet sem kivéve. Egyiptom nem minden vidéke hódolt azonban ugyanazon fajok előtt. Önigazolásul vagy e dolgok hasznos voltára hivatkoztak, vagy arra, hogy a különböző istenségek sajtáságos hatóerejüket inkább ebben, mint abban a fajban nyilvánították ki, vagy pedig valamely morális vagy természetfilozófiai allegóriával hozakodtak elő. *Szent rítusaikban*, mondja Plutarkhosz, *semmi sem nevezhető ésszerűtlennek (amint némelyek képzelik) vagy mesésnek vagy babonából származónak; hanem egyes dolgok az erkölcsiségre és a hasznosságra alapozódnak, másokból pedig nem hiányzik némi történeti vagy filozófiai elmésség.*²⁶ Cicero ezzel összhangban úgy nyilatkozik, hogy *az egyiptomiak maguk, kik oly nagy neveltség tárgyai, nem tekintettek szentnek egyetlen állatot sem, hacsak nem valamely, az illető állattól származó haszon miatt.*²⁷ E szimbolikus teológia alapján sok művelt ember azt hitte, hogy a pogány vallások minden más részét is így kell és lehet magyarázni, amiről még levelem befejezése előtt bizonyítani fogom, hogy vaskos tévedés. Az egyiptomiak csakugyan messzebb mentek e téren, mint a többiek mindnyájan, mert nemcsak az íbiszmadarat, a sólymokat, macskákat, kutyákat, krokodilokat, vízilovakat, kecskéket, bikákat, teheneket, a hagymát és a fokhagymát tartották istennek kijáró tiszteletben, meg még ki tudja, mit nem, hanem *egy embert is istenként tiszteltek Anubisz*

²⁵ „...propter quae datur homini ascensus in caelum...” „Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides consecrantur manu; quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant (habent autem omnes boni), deos ipsos in animis suis collocatos putent.” *De legibus*, II. könyv/8, 19 & 11, 28. Toland nem fordítja a „manu” ('mesterségesen, mesterkélten') szót.)

²⁶ „Οὐδὲν γὰρ ἄλογον οὐδὲ μυθῶδες οὐδ' ὑπὸ δεισιδαιμονίας, ὥσπερ ἔνιοι νομιζουσιν, ἐγκατεστοιχειοῦτο ταῖς ἱερουργίαις, ἀλλὰ τὰ μὲν ἠθικὰς ἔχοντα καὶ χρειῶδεις αἰτίας, τὰ δ' οὐκ ἄμοιρα κομπότητος ἱστορικῆς ἢ φυσικῆς ἔστιν.” *Iszisz és Oszírisz*(, 353 e).

²⁷ „Ipsi illi, qui irridentur, Aegyptii, nullam beluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt.” *Az istenek természete*, I. könyv/36, 101).

városában, ahol neki is áldoztak, és az oltárokon égették el az áldozati állatokat. Ezek Porphüriosz szavai.²⁸

9. Más országokban egyesek a négy elemet és az emberi test bizonyos részeit részécsítették filozofikus istentiszteletben. Más városok mellett Rómát is istennői méltóságra emelték. Sokan pedig ismeretlen isteneknek is oltárokat állítottak, a mulasztás hibáját elkerülendő. A rómaiak nyíltan honosították minden egyéb nemzet isteneit, s olyan istenségek előtt is leborultak, melyek a római fegyverek erejétől sem tudták megóvni korábbi híveiket; ez azonban a lelkiismereti szabadság elsősorban politikai jellegű megnyilvánulása volt, nem pedig valamely valóságos hitbuzgalom hatása. Mindebből mármost tökéletesen nyilvánvaló, hogy egyrészt az istenek végtelenül fölülmúlták az emberiséget úgy számban, mint méltóságban, másrészt pedig, hogy bár a babonáságot nem lehetett határok közé szorítani, a bálványimádás minden formája eredetileg mégis a holttestekkel kapcsolatos emberi fogalmakból s cselekvésekből vette kezdetét. De semmi sem tűnik számomra nagyobb képtelenségnek, mint hogy isteni rangra emeljék a véletlent is, ami mindennemű rend, értelem és tervszerűség szöges ellentéte; s ennek ellenére a Fortuna név alatt tisztelt véletlennek is megvoltak a maga templomai, melyek egyikét a jószerencsének, másikát a balszerencsének szentelték; és egyidejűleg részesült istennek kijáró tiszteletben, s kapta meg a leggyalázatosabb jelzőket, miszerint vak, változékony, állhatatlan, a gonoszok pártfogója s hűtlen a legjobbakhoz. Amint a folytatásból majd kiderül, e dolgokat később vezették be, illetve ötlítették ki; de mindezek oka és alapja a halottak istenként való tisztelete volt.

10. Távolról sem szándékozom fölhozni minden szóba jövő érvet a bálványimádás eredetét illető véleményem igazolására, mégsem tudom megállni azonban, hogy ne említsek egy példát, mely leleplezi az emberi természet végletes szertelenségét. Habár a keresztények jobbra szinte vértanút csináltak Szókratészből, mondván, hogy az egy istenbe vetett hitért halt meg, és bár a pogányok azt a bűnt tudják be neki, hogy az állam által engedélyezettektől különböző isteneket vezetett be, mégis mindkét kijelentés hamis; elvégre haláláig megmaradt hazájának vallásán, mivel az volt a véleménye, hogy magánszemély egyáltalán ne vonja ki magát a közrend előírásai alól; s jóllehet alkalmasint csak egy istent hitt, ez nem szerepelt ama vétkek között, melyeket vádlói vagy bírái a szemére vetettek. A környezetében élők gondolkodásának ismeretében azonban alig tűnik hihetőnek, hogy a jó modor ezen atyjának, a filozófusok e hercegének s az elme áldott orvosának is istennek kijáró tisztelet legyen osztályrésze a halála után, s hogy templomot és forrást szenteljenek a nevének. Igaz ugyan, hogy – amint olvassuk – az athéniak, megbánva igazságtalan ítéletüket, Szókratész példás erényeinek elismeréséül szobrot állítottak neki, hogy ekképp örökössék meg az emlékezetét; s tudjuk, hogy csodálói (amiként ez természetes is) megünnepelték a születése napját, és a gyűrűjükbe vagy pecsétnyomójukba foglalt ékköveken az ő arcképét hordozták magukkal. De e hódolat végül a vallásos tisztelet fokára hágott. Marinosz ugyanis, Proklosz tanítványa és utóda Athénban, ki megírta mestere életének történetét, s aki úgy beszél a számára ismeretes dologról, ahogyan én szólok arról, hogy milyen szentnek szentelték szülőhelyem templomát; Marinosz, mondom, amidőn beszámol a szerencsés előjelekről, melyek akkor történtek, amikor Proklosz ávette a platonikus iskola vezetését, azt állítja, hogy *amint Proklosz megérkezett Pireuszba, Nikolaosz, aki később a szónoklat művészetében tett szert hírnévre, de akkor még az athéni taná-*

²⁸ „...ἀνθρωπων σέβονται κατὰ Ἀνουβιν κώμην, ἐν ἧ καὶ τοῦτω θύεται καὶ ἐπὶ τῶν βωμῶν τὰ ἱερεῖα κάεται.” *De abstinentia*, IV. könyv/9; Porphüriosz jelen időt használ).

roknál tanult, lement eléje a kikötőbe, mert ismerte őt, hogy fogadja és elszállásolja őt, mint földijét, miután Nikolaosz is lükiai volt; és így vezette őt a város felé. De mivel Proklosz fáradtnak érezte magát utazása után, ezért letelepedett az út mentén Szókratész kápolnájában (midőn még nem tudta, s nem is hallott róla, hogy Szókratész azon a környéken bárhol is tisztelnék), és megkérte Nikolaoszt, hogy az is üljön le egy kicsit, s hogy kerítsen neki valahonnét vizet, ha lehetséges volna. Amaz a kérésnek eleget téve rögtön hozatott vizet, és pedig nem máshonnan, mint ugyanazon megszentelt földdarabról; mert a Szókratész szobránál fakadó forrás nem volt messze. Amikor Proklosz ivott, Nikolaosz, kinek ez csak akkor jutott eszébe, azt mondotta neki, hogy 'jó előjel, hogy Szókratész templomába ültél, és itt ittál először az attikai vízből.' Ezután Proklosz fölkel, és a földre borult, majd továbbindult a város felé vezető útján.²⁹ E minden tekintetben idevágó példa jól mutatja, hogy a holt emberek iránti tisztelet miként ölt túlzott méreteket az idő folyamán; azért döntöttem úgy, hogy ilyen hosszan idézem, mert teljességgel valószínűtlen volt, hogy ez éppen Szókratésszel történjék meg, jól-lehet ő inkább megérdemli, mint bárki más.

11. Sohasem jutnék a végére, Szeréna, ha véleményemet mindazon klasszikus szerzők tekintélyével kívánnám alátámasztani, akiket ez ügyben idézhetnék. Aki csak járatos az ókortudományban, és fontolóra veszi a beszámolókat, melyeket a régiek saját eredetükről s más népek származásáról hagytak ránk, meg az isteneikről és istenítésük okairól írott följegyzéseiket, nem táplálhat több kételyt e dolog kapcsán. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy minél magasabb fokot ért el valamely nemzet a művelődés, irodalom, vagy kormányzás terén, annál kevésbé gyakorolta az istencsinálás szentségtörő szokását. Hogy erre nézvést példával se maradjak adós, a rómaiak istenként tisztelték Romulust, első királyukat és államuk alapítóját; de ama sok száz év alatt, míg köztársaságuk fönnállott, egyetlen halandót sem emeltek istenné, bár erény, tudás és bátorság tekintetében több erre méltó emberük volt, mint különben az egész világnak. Mindazáltal amint szabad köztársaságuk az abszolút egyeduralom formáját öltötte, az első császárok túlnyomó többségét mindjárt istennek tekintették: Julius Caesart, aki szabadságukat sárba tiporta, csakúgy, mint az őt követő zsarnokok legkegyetlenebbjeit, legbujábbjait vagy legőrültebbjeit, feleségük, rokonaik és kegyenceik egy részével egyetemben; a barbár királyok szokását követvén ezzel, akik ilyen fortélyokkal tartották alattvalóikat örökös rabszolgaságban, mivel azok nem merészkedtek lázadni az istenek ellen, illetve olyanok ellen, kik az isteni cím várományosai voltak. Kiválóan tudjuk a történelemből, hogy az uralkodó az egyiptomiaknál, az asszíroknál, a legrégebbi görögöknél s más nemzeteknél istennek kijáró tiszteletben részesült. Nejüket, fivéreiket, nővéreiket és egyéb rokonaikat hasonlóképp megtették istennek; s a trónra lépő uralkodónak mindig érdekében állott fenntartania származásának e rendkívüli magyarázatát. Sőt, nemcsak Augustusnak, hanem sok más uralkodónak is már életében úgy hódoltak, mint istennek. Plutarkhosz, aki mellett sok további szerzőt is fölhoz-

²⁹ „Ὡς γὰρ εἰς τὸν Πειραιᾶ κατήγε (Πρόκλος). ... Νικόλαος, ὁ ὕστερον μὲν περιφανῆς ἐπὶ σοφιστικῆ γενόμενος, τηλικαῦτα δὲ σχολάζων τοῖς ἐν Ἀθῆναις διδασκάλοις, κατέβη εἰς τὸν λιμένα ὡς πρὸς γνώριμον, ὑποδεξόμενός τε αὐτὸν καὶ ξεναγήσων ὡς πολίτην· Λύκιος γὰρ καὶ ὁ Νικόλαος. Ἦγεν οὖν αὐτὸν ἐπὶ τὴν πόλιν. Ὁ δὲ ἐκ τοῦ βαδίζειν κόπου ἴσθητο κατὰ τὴν ὁδόν, καὶ περὶ τὸ Σωκρατεῖον, οὕτω εἰδῶς οὐδὲ ἀκρωκῶς ὅτι Σωκράτους αὐτοῦ που ἐγίνοντο τίμαι, ἤξιου δὴ τὸν Νικόλαον ἐπιμένειν τε αὐτόθι βραχὺ καὶ καθέζεσθαι, ἅμα δὲ καὶ εἰ ἔχοι ποθὲν ὕδωρ, αὐτῷ πορίσασθαι· καὶ γὰρ δίψει πολλῶ, ὡς ἔλεγε, κατείχετο. Ὁ δὲ ἐτοίμως αὐτῷ, καὶ τοῦτο οὐκ ἀλλαχόθεν ποθὲν, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐκείνου τοῦ ἱεροῦ χωρίου ἐποίει φέρεσθαι· οὐδὲ γὰρ πόρρω ἦν ἡ πηγὴ τῆς Σωκράτους στήλης. Πιόντι δὲ αὐτῷ, σύμβολον, ὁ Νικόλαος καὶ τότε πρῶτον ἐπιστήσας εἶπεν, ὡς τῷ Σωκρατεῖ εἶη ἐνιδρωθεῖς, καὶ πρῶτον ἐκείθεν Ἀπτικὸν ὕδωρ πιῶν. Ὁ δὲ ἐξαναστάς καὶ προσκυνήσας, ἐπὶ τὴν πόλιν ἐπορεύετο.” Marinus: *Vita Procli*, 10. fejezet (londoni kiadás).

hatnék, előadja, hogy Artabanus perzsa úr azt mondotta Themisztoklésznak, ki akkor menekültként tartózkodott az udvarnál, hogy *a sok és jó törvény közül, melyekkel rendelkezünk, ez a legkiválóbb: tiszteld a királyt, és imádd isten képmását.*³⁰ Nincs, aki ne tudná, mennyire szent nemzetség hírében áll az ottomán uralkodóház; jóllehet ez, amint látjuk, nem mindig védi meg tagjait az arcátlan testőrök vagy a sérelmet szenvedett alattvalók dühétől. Az isteni jog, melyet az újabb időkben egyes keresztény királyok követeltek maguknak, s a korlátlan és passzív engedelmesség, amellyel hízelgő papságuk szerint alattvalóik tartoznak nekik, kétségkívül ugyane szándékot s célkitűzést szolgálták, csak talán még hatékonyabb eszközök voltak a zsarnokság elfogadtatására, mint a pogányoké. Ámde minél bölcsebbé váltak az emberek, annál kevesebbet hittek el e dolgokból; sőt, minél közelebről figyelték uralkodóikat, annál inkább irigyelték tőlük szabadságukat és előjogaikat. A vallás és az ész gyűlöletes akadályok a babona meg a tévedés számára; Cicero meg is jegyzi, hogy az ő idejében egyes jósdák fölthagytak a jóslással, mert az emberek kevésbé hiszékenyekké váltak.

12. Miután az eddigiekben elmagyaráztam és megállapítottam a bálványimádás eredetét, most már, Asszonyom, a lefektetett alapelvekkel összhangban meg fogom adni a pogány rítusok okait, ha megengedi, hogy egyáltalán okokat hozzak föl e sok esetben teljesen abszurd és hóbortos eljárások magyarázatául. Az emberek, abban a hitben, hogy istenüknek (bármelyikről volt is szó a sok közül) tetszést szereznek, nagy-szerű templomokat vagy palotákat emeltek, s fényűzően megrakott asztalokon vagy oltárokon szolgáltak fel neki lakomát vagy áldozatot, mint akkoron szokták, midőn az illető még evilági uralkodó volt; úgy gondolván, hogy az (a főként elhunyt hőroszokból álló) udvarával együtt valóságosan a leölt állatok vérével és füstjével táplálkozik, és mennyei orrlyukai tobzódna a tömjén beszívott illatában, amiként szent szemé pedig a pompában és parádében leli gyönyörűségét. Egész kísérete a még életében elfoglalt rangjához és méltóságához illett. Ünnepi időszakokat vagy szent napokat különítettek el, s tettek mentessé a hétköznapi munkától az ünnep megülése végett; és azok, kiket később papjaiknak neveztek (s akik az ünnep megrendezését, az ünneplő közösség kiszolgálását és a fölstenült halandó emlékezetét őrző dicshimnusz előadását kapták feladatul), ékes ruhákba öltöztek, és számos előnyös kiváltságot élveztek, mint az uralkodók szolgálói mindig; de legfőbb előjoguk kezdetben az volt, hogy mentesültek minden egyéb közzolgálattól, s hogy busás fizetést kaptak megélhetésük támogatására. Ezeken az ünnepeken sokat muzsikáltak meg táncoltak is, illatszerekkel és ünnepi világítással éltek, hajbókolnak, alázatot nyilvánítottak, földre borultak, s minden egyebet műveltek, amit csak a legműveltebb vagy legkicsapongóbb uralkodó érzékeinek gyönyörködtetésére meg szokás tenni, de amiről sohasem gondolnánk, hogy egy isteni lény tetszését kíváltja, hacsak nem a halottkultuszról vezetjük le a bálványimádást, ami viszont nagyon is érthetővé teszi az effajta istentiszteletet és ceremóniákat.

13. Elkerülhetetlenül ugyanúgy vetették latba befolyásukat a mennybéli udvaroncoknál, illetőleg a földi papságnál, amint azt uralkodók hivatalnokainál tették; amennyiben nemcsak a közbenjárásukért vesztegették meg őket, hanem azért is, hogy ha azok netán nem támogatták az ő kérvényeiket, akkor legalább ne szegüljenek ellenük; mert az udvari nép általában különböző érdekcsoportokba tömörült idelent csakúgy, mint odafent. Meg kell azonban értenie, Asszonyom, hogy ezek nem csekély befolyás-

³⁰ „Ἡμῖν δὲ πολλῶν νόμων καὶ καλῶν ὄντων κάλλιστος οὗτός ἐστι, τιμᾶν βασιλέα καὶ προσκυνεῖν εἰκόνα θεοῦ...” Themisztoklész-fejezeté, 125 c. A modern kiadás „ὡς”-t olvas „προσκυνεῖν” és „εἰκόνα” között: „Bár sok és jó törvényünk van, ez a legkiválóbb: a királyt tisztelni, és isten képmásaként imádni.”)

sal bíró udvaroncok voltak, mivel minden vidék s város irányítását és védelmét nekik tulajdonították, és pedig kinek-kinek különösen azét, ahol azelőtt élt avagy uralkodott. Se fa vagy növény, sem állat, hal vagy madár, se folyó, forrás vagy domb, de szinte még egyéb teremtmény sem igen akadt, mely ne lett volna egyik vagy másik mennybéli udvaronc különös figyelmének s örömeinek tárgya; és az ilyen kedvencek gyakran az illető védőisten nevét is megkapták, attól függően, hogy az istenség a földi élete során alkalomadtán miként használta, mennyire kedvelte vagy csodálta őket. E közvetlen befolyás, melyet az istenek emberi elképzelés szerint az imént említett dolgokra, valamint a testi kórokra s az elme indulataira gyakoroltak, jó hírt és tekintélyt szerzett állítólagos csodáiknak, jelenéseiknek, jóvendöléseiknek, jóslataiknak s a mesterkedők egyéb üzelmeinek, melyek célja a hiszékenyek zsebének kiürítése volt.

14. Ami a szentélyeket s a bennük őrzött, titkos frigyládákat illeti, a hozzájuk kapcsolódó, számos, rejtelmes cselekedettel, engesztelő és megtisztító rítusokkal együtt s a többi nevetséges, kegyeletsértő vagy kegyetlen, de minden esetben kárhozatos ceremóniával egyetemben, nos, ezek kezdetben szimbolikusak voltak: az istenek igaz történetét jelenítették meg földi életük korából, szemléltették istenné emelésük okait, a frigyládák pedig közelebről az egész történet jelképeit, jeleit vagy szimbólumait tartalmazták, amint mindenki egybehangzóan állítja, aki csak foglalkozott a pogány misztériumokkal. E dolgokat azonban később úgy igazították a papok, hogy a mennyel való, állítólag bensőséges viszonyukat még inkább felértékelték, s hogy szolgálatuk nehézségéhez és fontosságához illő jövedelemhez juttassák önmagukat. A rítusok sokasága továbbá nem csekély mértékben járult hozzá a tömeg szórakoztatásához és az elmélyültebb vizsgálódásokban való megakadályozásához is, hiszen szinte minden idejüket csak szent cselekvényekre áldozták; arról nem is beszélve, hogy az emberek elkerülhetetlenül nagyra becsülték azokat, kik képesek voltak bizonyos időket, helyeket, személyeket s olyan dolgokat is szentnek feltüntetni, amelyek saját természetük szerint vagy közömbösek voltak, vagy a vallástól lehető legmesszebb állónak mutatkoztak. Időnként hozzájárult ehhez még az uralkodó és a pap egyezsége is, melynek értelmében az előbbi kötelezte magát az összes, fent említett előny biztosítására az utóbbi javára, ha az cserébe a szószékről hirdette az uralkodó korlátlan hatalmát a nép fölött, melynek jóindulatú értelmére mindenkor olyan befolyást gyakorolhatott, amilyet csak akart.

15. Az uralkodók hatalmát a papok megtoldották még saját, a pokollal kapcsolatos leleményeikkel is (mint arra a jelen levélben is rámutattam már, meg az ezelőtt Önhöz küldöttben is), de nem elégedtek meg annyival, hogy az embereket jéggel és lánggal, süppedős ingovánnyal s homállyal riogassák, hanem kiegészítették ezt még keselyűkkel, omló sziklával, kerekkel és láncokkal, hidrákkal, kentaurokkal, háрпиákkal, kimérákkal, szfinxekkel, Gorgókkal, sárkányokkal és egyéb szörnyek garmadáival is, melyek az uralkodói zsarnokság ítéletvégrehajtóiként szerepeltek. Szellemekről s kísértetekről, jelenésekről és hangokról is meséltek a népnek, s a Tartarosz, meg az Erebosz borzalmas zajaival és

a Sztüx, az Akherón, a Phlegethón, a Léthé, a Kóküotosz meg az Avernus

fekete és harsogó hullámaival, a háromfejű Cerberus hátborzongató csaholásával s a révész Kharón baljós dacával rémítették őket; de az emberek sokkal inkább rettegtek a kérelhetetlen fúriáktól, Alectótól, Tisiphonétól és Megairától, mint Plutóntól vagy Proserpinától, ama föld alatti vidékek teljhatalmú kormányzóitól. A szellemekben való hit és a csillagjósolás eredetéről korábban mondtak alapján Ön bizonyos

lehet afelől, hogy mindenfajta jóslásnak és mágiának is hódoltak, úztek auguriumot és auspiciumot,³¹ béljóslást, nekromantiát és neküomantiát,³² tűzjóslást, pszükhomantiát,³³ nephelomantiát,³⁴ hüdromantiát,³⁵ kapnomantiát³⁶ és sortilegiumot,³⁷ számtalan egyéb, babonás hiúsággal egyetemben, melyek a világ legtöbb részén mind a mai napig használatban maradtak, s amelyek részletes leírása megtalálható Van Dale művében. Ugyanezen okok alapján elgondolható, hogy hemzsegttek a boszorkányok, mágusok és jövendőmondók, akik azt a látszatot keltették, mintha a démonokkal kötött szövetségük vagy összeesküvésük révén,³⁸ a csillagászatban való jártasságuknak köszönhetően és bizonyos füvek, kövek, barbár szavak és bájolások rejtett minőségei által s az érintett felek képmásának szurkálása, megolvasztása vagy eltemetése útján megjelenésre készítenék az isteneket, és felidéznek a holtak szellemét; elsötétítenék a Napot és a Holdat, visszafelé mozgatnák a planétákat, sőt lehoznák a csillagokat az égről; különböző alakokat öltenének, és másokra is új alakot ruháznának; betegséggel gyötörnének, akit csak akarnak; szerelmi kötést vagy rontást idéznének elő; megjósolnák a jövendő eseményeit, elrejtett kincsekre derítenének fényt, szellemek segédletével tüntetnék el az emberek kukoricáját, tejét vagy más javait, összecserélnék a bölcsőben fekvő csecsemőket; meg még ezernyi más, hasonló álnokságot művelnének, melyeket unalmas lenne elbeszélni, s gondolkodó embereknek lehetetlen elhinniük. Hogy pedig a művelt és okos elmék mint vélekedtek a rendkívüli tudás ezen állítólagos letéteményeseiről, azt a jó öreg Ennius köntörfalazás nélkül megmondja nekünk a maga nehézkes verseiben:

*Egy lyukas garasra se becsülöm a marsus madárjósokat,
Sem a vidéki jövendőmondókat, sem a városi csillagnézőket,
Sem a szemfényvesztő cigányokat, sem pedig az álmofejtőket;
Mert nem tudomány vagy mesterség révén jövendölnek,
Hanem csupán babonás látnokok ők, orcátlan találgatók,
Vagy léha szélhámusok vagy örültek vagy csak éhező koldusok.
Maguk sem tudják az utat, mégis másoknak akarják megmutatni,*

³¹ Jólás madarak és jelek megfigyelése alapján.

³² Halottak és szellemek révén.

³³ Lélek útján (az elhunytak lelkének földidézésével).

³⁴ A felhők alapján.

³⁵ Víz révén.

³⁶ Füst segítségével.

³⁷ Sorsolással, akár könyvbéli passzusok használatával, akár más módon.

³⁸ „*Quis labor hic superis cantus herbasque sequendi spernendique timor? Cuius commercia pacti obstrictos habuere deos? Parere necesse est, an iuvat? Ignota tantum pietate merentur, an tacitis valere minis? Hoc iuris in omnes est illis superos, an habent haec carmina certum imperiosa deum, qui mundum cogere, quidquid cogitur ipse, potest?*” Lucanus, *Pharsalia* VI (492–499. Kiemelés Tolandtól. „Minő fáradságos feladat az égieknek e félelem, mely a bájoló dalokhoz és varázsfüvekhez való alkalmazkodással, illetve azok hatástalanításával jár? Miféle szövetségből adódó összezejátszás tartotta megkötve az isteneket? Szükséges alkalmazkodniuk, vagy örömlükre van? Vajon rejtve maradó jószáguk által szolgálnak csupán, vagy titkos fenyegetésekben volt az erejük? Ez a jog minden fölöttük lakóra érvényes, vagy e zsarnoki ráolvasások egy meghatározott istenre vonatkoznak, aki képes mindarra kényszeríteni a világot, aminek megtételére őt kényszerítik?”)

*S egy krajcárért esdenek azokhoz, kiknek gazdagságot ígérnek;
Az ígért gazdagságból vegyék el a krajcárt, a többit meg adják csak oda.*³⁹

Itt említhetjük még a pogányok hihetetlen elbeszéléseit (melyek igen hasonlatosak modern tündérmeséinkhez) erdei isteneikről, faunjaikról s szatíraikról, éjjeli rémeikről és kísérteteikről,⁴⁰ tengeri, folyami, forráslakó, hegyi és erdei nimfáikról, azaz a nereidákról, najádokról, drüádokról, hamadrüádokról, oreádokról s az összes hasonszőrűről (ha vannak még ilyenek), amelyek csupán nők és gyermekek rémítésére alkalmasak.

16. De térjünk most már vissza, ha tetszik, a magasabb hatalmakra; mert ezek különböző rendekbe tartoztak úgy az élők, mint a halottak világában: voltak előkelőbb⁴¹ és alsóbb⁴² istenek, nemesség s köznép, nem is beszélve a közbülső,⁴³ alacsonyabb rendű, és kóbor démonokról (kik ama föltevésből származtak, hogy a lelkek a halál után eltávoznak a testből), akiknek nem volt meghatározott tartózkodási helyük, hanem föl-alá bolyongtak a levegőben, és szakadatlanul megbízásokat teljesítettek: vagy az emberek imáit közvetítették a felsőbb hatalmakhoz, vagy az istenek haragját, illetve kegyeit tudatták a világgal, amennyiben általánosan azok szolgálóinak s ítéletvégrehajtóinak tekintették őket, hisz uraik a mennyben és a földön egyaránt rendelkeztek seregekkel. De bár a pogányok a mennybe helyezték legfőbb isteneiket, mégis kényükre-kedvükre visszaszólították őket onnét, jelenlétüket valamely szűk kápolnára vagy az abban álló, száználmas bálványra korlátozva: mert azt képzelték, hogy isteneik nagy része sírokban élt vagy a levegőben kóborolt, mielőtt híveik e szállásokhoz segítették volna őket, ahol kérelmezőik könyörgéseit nagyobb hajlandósággal hallgatták, mint bárhol másutt. A pogányok gyakran hullottak térdre saját kezük munkája előtt, holott inkább annak (már ha életre kelt és gondolkodott volna) kellett volna imádnia az embereket, akiknek mesterségbeli tudásából eredt az ő minden kiválósága; de az egerek, fecskék s pókok, bölcsebbek lévén, igen vitézül látták el az ilyen szobrok baját, aminek még a felszentelés ereje sem volt képes ellenállni, míg a botor halandók maguk kényszerültek védelmezni azt, mitől félték, s amit imádtak. Maguk e szobrok is bizonyítják, hogy az istenek emberalakúak és emberi eredetűek voltak; másfelől pedig ismerjük ama tiszteletet, mellyel a nép a még élő uralkodók szobrának is adózott. Ezek szentélyeit gyakran keresték föl a legeggyűbb s legájtatosabb emberek, akik a templomokban is áldozati tárgyakat és gazdag ajándékokat aggattak mindenhová, minden kétes kimenetű helyzetben a jósdához járultak, inségükben fogadalmakkal kötötték magukat, még álmaikat is isteni ihletésűnek vélték, s vallásukat minden tekintetben egyformán kellemetlenné tették mások és önmaguk számára. Főembereik evilági praktikái

³⁹ „...non habeo denique nauci Marsum augurem, non vicanos aruspices, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum; non enim sunt ii aut scientia aut arte divini,

*'Sed superstitiosi vates inprudentesque harioli
aut inertes aut insani aut quibus egestas imperat,
qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam;
quibus divitias pollicentur, ab iis drachumam ipsi petunt.*

De his divitiis sibi deducant drachumam, reddant cetera.” Cicero, *De divinatione* I (58, 132. Toland az idézet első két sorát is Ennius szövegének tekinti, és vesszorokra tördeli, pedig ez még Cicero szövege. A latiumi Marsus nép a varázslásról volt híres. A Toland által „Jugling-Gypsies”-nek („mutatványos csepűrágók/cigányok”) fordított „Isiacos coniectores” jelentése „Iszisz-hívő álomfejtők/jósok.”)

⁴⁰ „Larvae and Lemures.” Az antik római hiedelemvilág szerint a *larvae* és a *Lemures* visszajáró gonosz lelkek. A *Lemures* távol tartása végett évente megülték a *Lemuria* ünnepet is.

⁴¹ *Dii maiorum gentium* (a fontosabb nemzetségek istenei).

⁴² *Dii minorum gentium* (a kisebb jelentőségű nemzetségek istenei).

⁴³ *Dii medioximi* stb. (középső istenségek).

között nem volt egyetlen kedvelt szenvedély vagy időtöltés (mint például az ivászat, bujálkodás vagy vadászat) sem, amelyet ne tulajdonítottak volna isteneiknek is. Ezért sokszor olvasunk szerelmeikről, házasságaikról, nőgyalázásaikról és házasságtöréseikről; viszályaikról, tivornyáikról, cívdásaikról s a kapott sebesüléseikről; bosszúállásaikról és tolvajlásaikról; panaszaikról és különféle nyomorúságaikról, amidőn hol kizárják, hol meg bezárják őket, sőt a gigászok egyszer még mennybéli fellegvárukból is annak rendje s módja szerint kiverik őket, hogy végül szánalmas módon e földi világban kell menedéket keresniük; mely dolgok egytől-egyig földi eredetüket bizonyítják. Ezek után nem fogjuk meglepőnek találni, hogy mindig abban az állapotban lépnek színre, amelyben meghaltak, s hogy viselik összes, életük során hordozott, megkülönböztető jegyüket. Így egyesek mindig idősek, mások örökifjúk; szülői, gyermeki és rokon viszonyban állnak egymással; egyesek bénák és vakok, különböző bőrszínűek s hajlamúak; mások hasadt lábúak (innét az ördög mai, közönséges képzete); ismét mások szárnyakat viselnek, vagy karddal, lándzsával, sisakkal, bunkósbottal, vasvillával és íjjal fegyverkeznek fel; vagy pedig kocsin közlekednek, melyet oroszlanok, tigrisek, lovak, fókák, pávák, illetve galambok húznak. E jellemzők részben még az istenek valóságos életének történetéből származnak, részben pedig olyan dolgok allegorikus, poétikus és mesészerű kifejeződései, amelyeket immár nem tud s nem ért senki sem tökéletesen.

17. Aenomaus, Euhemerus,⁴⁴ Lukianosz és még sok, eszes ember minden félelem nélkül üzött gúnyt az istenekből amiatt, hogy úgy lettek égi polgárok, hogy valamely földi helyről származtak, ahol mindegyikük azt a mesterséget gyakorolta, amelyben kiválóságra tett szert. Így Apollónak hírszerző irodája volt, és jövendőt mondott Delphoiban; Aesculapius Pergamoszban patikát nyitott; Vénusz ismert bordélyházat működtetett Paphoszban; Vulcanus Lemnoszon kovácskodott; egyesek bábáskodtak, mások nő létükre vadászként tevékenykedtek, és mindegyikük ott kereste kenyerét, ahol épp tudta; mert az volt a szokásuk – csakúgy, mint nekünk halandóknak, mivel ők is azok voltak azelőtt –, hogy ha egy helyen nem jól ment az üzlet, akkor máshol, alkalmasabb helyen ütötték fel a sátorfájukat. Minthogy az emberek úgy hitték: minden esemény az ő előszeretetük vagy neheztelésük megnyilvánulása, ezért a köszönetnyilvánítás vagy kiengesztelés sok módját ötölték ki; közelebről minden tenyészállat és termény legjavát ajánlották fel nekik, így fejezve ki hálájukat a többiért, a tizedekkel és egyéb felajánlásokkal egyetemben, melyeket uralkodóiknak kellett fizetniük. Áldozataikban ilyenformán nem is ütött ki szinte semmi sem balul; hisz amire az egyik isten viszolyogva tekintett, az a másiknak örömeire vált; és egyesek közülük az emberáldozaton kívül nem érték be mással, ami bizonyítja vérmes természetüket evilági létükben. Gyakran látjuk, hogy fölöttébb zokon veszik a sértést (amint azt uralkodók és nagy emberek szokták tenni), midőn oltáraikat – különösen más istenek ünnepei miatt – elhanyagolják a hívek; de az is előfordult, hogy az emberek maguk is hálátlansággal vádolták az isteni hatalmakat, sőt (miután hajlamosak voltak időnként lázongani), meggyalázták azok szobraikat, amikor úgy vélték, hogy gazdag, illetve vesztegetésszerű ajándékaikért cserébe nem kapták meg mindazt, ami járt volna nekik.

18. De bár a műveltebb és erényesebb emberek sokkalta világosabb fogalmakat alkottak maguknak a dolgokról, mégis azt találjuk, hogy egyesek közülük ugyancsak

⁴⁴ Euhemerus a Kr.e. 4–3. században élt valláskritikus. *Ἱερὰ ἀναγραφὴ* („*Szent felirat*”) c. műve szerint a görög istenek a mítikus őskor királyai, tehát emberek voltak. A mitológia ilyen típusú értelmezését Euhemerus neve után euhémerezmusnak nevezzük.

ingatag s homályos nézeteket tettek magukévá, aminek elsősorban a bizonyos üldöz-
tetés volt az oka, melyben az igazság, vagy az általános megújhódás iránt tett legcse-
kélyebb erőfeszítés is részesült, amint ezt Szókratész halála igazolja. Hogy a csilla-
gok s planéták elméletét oly kevéssé vagy legalábbis nem általánosan ismerték, az
– Plutarkhosz szövege alapján ítélve – annak volt betudható, hogy az egyszerű nép
soha nem viselte volna el, hogy e dolgokat filozófiai vizsgálódás tárgyává tegyék, vagy a
természet hétköznapi törvényeivel, akarat nélküli okokkal és vak képességekkel magya-
rázzák, míg ők értelmes, örökkévaló s halhatatlan isteneknek tartották őket.⁴⁵ S ezért
amidőn Anaxagorász fölfedezte, hogy a Hold csak kölcsönbe kapja fényét a Naptól, s
így rámutatott a Hold fogyásának és telésének okaira, ezt a tant nem hirdethette nyil-
vánosan, hanem csak igen kevesekkel közölte titokban, és velük is csak hűségfoga-
dalom fejében. Igen sok jeles személy Európa- s Ázsiaszerte valóban maga is tisztá-
ban volt az általánosan elterjedt vallások eredetével, másfelől pedig időről időre vette
is magának a bátorságot, hogy rámutasson azok hiúságára, hiányosságaira és meg-
tévesztő voltára. De azokat, akik bármely időben ekképp kijelentették, hogy egyetlen
istenség létezik, a babonát pedig pellengérré állították, nem tekinthetjük pogányok-
nak, hisz e kifejezéssel szigorúan véve a bálványimádókat jelöljük, akik több istenben
hisznek, állítják, hogy azoktól személyes kinyilatkoztatásokat nyernek, és különféle
rítusokat vezettek be azok tiszteletére, attól függően, hogy milyen hatáskört tulajdo-
nítottak nekik, vagy pedig avégett, hogy azok különleges cselekedeteire emlékezze-
nek. A zsidók (akik úgy vélték, hogy rajtuk kívül a világ minden népe ilyen természetű)
általában *idegenek*nek nevezték őket, mely kifejezés görög megfelelőjéből ered nyelv-
ünk *pogány* szava,⁴⁶ valamint a latin *gentiles* szó.⁴⁷ Mindazokat tehát, akik elég belá-
tással bírtak ahhoz, hogy felismerjék, s elég bátorsággal ahhoz, hogy elgátolják e teo-
lógia dőreségét vagy furfangosságát, ateistának nevezték és ilyen híriüket keltették,
a sokaság pedig a papok ösztönzésére így is kezelte őket. Sok személyt, különösen
a filozófusok közül, megbírságotlalt és tömlöcbe vetettek, egyeseket száműzetésbe
küldtek, másokat bírósági úton ítélték halálra, sokakat a csőcselék tépett szét, s mind-
nyájukat szüntelenül istentelennek bélyegezték, mivel nem hittek a misztériumokban,
vagy mert lerántották a leplet koruk szent csalásairól. A pogány papokat mégsem illeti
köszönet azért, hogy ilyen események ritkábban fordultak elő akkoriban, mint a keresz-
tények között; hisz eltekintve attól, hogy a pogány papok többsége nem sokban külön-
bözött a polgári tisztviselőktől, s attól, hogy sokan közülük nem életük végéig viselték
hivatalukat, mindnyájan egyaránt az államtól való tökéletes függőségben éltek; míg a
keresztény papok (alig egynéhány protestáns ország kivételével) a kormányzat nya-
kára nőnek, s mindenütt feltétlen urai a világiak értelmének. A régiekről szóló érteke-
zéseinkben tehát helyes fogalmaikat vagy erkölcsi eljárásaikat inkább az ész fényé-
nek kell betudnunk, amelynek rossz híré torzulása volt a pogány gondolkodás. Ha nem
tesszük meg e megkülönböztetést, akkor végtelen sok hibába eshetünk. Elhamarko-
dottan állítja például az egyik, hogy a pogányság szilárdabb megalapozást nyújtott az
erénynek, mint a kereszténység, holott legfőljebb csak annyit kellett volna mondanía,

⁴⁵ „...οὐτε ὁ λόγος ἔνδοξος, ἀλλ’ἀπόρρητος ἔτι καὶ δι’ὀλίγων καὶ μετ’εὐλαβείας τινὸς ἢ πίστεως βαδίζων. Οὐ γὰρ ἤνειχοντο τοὺς φυσικοὺς καὶ μετεωρολέσχας τότε καλουμένους, ὡς εἰς αἰτίας ἀλόγους καὶ δυνάμεις ἀπρονοήτους καὶ κατηναγκασμένα πάθη διατριβοντας τὸ θεῖον.” (Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*,) Nikiász élete(, 534).

⁴⁶ Az *Oxford English Dictionary* szerint az angol *heathen* („pogány”) szó etimológiai rokonságban lehet ugyan a Ptolemaiosz által megőrzött, görög χαϊδεῖνοι népnévvel, de germán eredetű. (A ford.)

⁴⁷ Lat. *gentiles* annyi mint „pogányok”. (A ford.)

hogy a természeti törvényt gyakorta jobban betöltötték a pogányok, mint a keresztények. Egy másik úgy véli, hogy mindazok bálványimádók voltak, akik a pogányság időszakában éltek; aminél nagyobb hiba aligha képzelhető. Lehet-e bárki is oly tompa eszű, hogy például Cicerót pogánynak tartsa, aki csodálatra méltó értekezéseiben, melyeket *A jóslásról* és *Az istenek természetéről* írt, kimutatta a pogány politeizmus és áldozati gyakorlat érvénytelenségét, lerántotta a leplet állítólagos kinyilatkoztatásairól, próféciáikról s csodáikról, valamint jósdáikról, auguriumaikról, álomfejtésük-ről és minden, ehhez hasonló ostobaságról? Minutius Felix, Tertullianus és a kereszténység más, korai apologétái a pogányság elleni legjobb érveiket ezekből s ezekhez hasonló könyvekből merítették, sőt igen gyakran szó szerint idézték. Arnobius, miután más szerzőket igazságosan minősített, fenntartja, hogy ha a keresztények olvasnák Tullius műveit, akkor nem kellene írással bajlódniuk; s azután, hogy elismerte: Cicero igen elmésen, határozottan és bátran s még annál is istenfélőbbben rombolta le a sokistenhitet, azt mondja nekünk, hogy sok pogány emiatt nem csupán semmibe vette az említett könyveket, és tartózkodott az olvasásuktól, hanem még a szenátust is szívesen megkérte volna, hogy égesse el és semmisítse meg azokat; holott – hogy szerzőnk józan belátású szavait idézzük – *az említett könyvek betiltása, illetve nyilvános olvasásuk megtiltása nem az istenek védelmével, hanem az igazság tanúságtételétől való félelemmel egyenlő.*⁴⁸ Sok más személyt is megnevezhetnék még, akik bátorságuk, istenfélelmük vagy igazságosságuk révén kitűntek, és sokkal távolabb álltak a bálványimádástól, mint vádlóik; s nem kellene inkább pogányoknak neveznünk őket, mint amennyire azokat nevezhetjük mohamedánoknak, akik ma Mekkában élnek ugyan, de nem hiszik az Alkoránt. Nos, ha valaki emezeket mégis mohamedánoknak vagy amazokat pogányoknak kívánja tekinteni, ezzel világos tanúbizonyságot tesz tájékozatlanságáról afelől, hogy mit jelentenek e szavak, vagy pedig arról, hogy nem észleli a természeti törvény s a pozitív intézmények közötti különbséget.

⁴⁸ „*Quem quidem locum plene iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis litteris explicavere, quam Graecis, et ante omnes Tullius, Romani disertissimus generis, nullam veritus impietatis invidiam, ingenue, constanter et libere quid super tali opinione sentiret, pietate cum maiore monstravit. A quo si res sumere iudicii veritate conscriptas, non verborum luculentias pergeretis, probata esset et haec causa, nec secundas ut dicitur actiones nobis ab infantibus postulare. Sed quid aucupia verborum splendoremque sermonis peti ab hoc dicam, cum sciam esse non paucos, qui aversentur et fugiant libros de hoc eius, nec in aures velint admittere lectionem opinionum suarum praesumpta vincem? Cumque alios audiam mussitare indignanter, et dicere, oportere statui per senatum, aboleantur ut haec scripta, quibus Christiana religio comprobetur, et vetustatis opprimatur auctoritas? Quinimmo, si fudit exploratum vos dicere quicquam de diis vestris, erroris convincite Ciceronem, refellitote, redarguite, temeraria et impia dicitare comprobate; nam intercipere scripta et publicatam velle submergere lectionem non est deos defendere, sed veritatis testificationem timere.*” (Arnobius.) *Liber adversus nationes* III/6. A. Reifferscheid modern kiadása [Arnobius, *Adversus nationes libri VII*. Vindobonae: 1875. CSEL IV] „*perorata haec esset causa*”-t olvas „*probata et haec esset causa*” helyett, nem helyez mondathatárt a „*praesumpta vincem*” és a „*cumque alios*” közé, viszont új mondatnak tekintti az „*intercipere scripta*” kezdetű részt. Az idézet fordítása: „Amely kérdést már régen tökéletesen kifejtettek élénk szellemű emberek, úgy latin, mint görög szóval, és pedig mindenekelőtt Tullius, a legékesebb szavú a rómaiak neméből, aki egyáltalán nem tartva az istentelenség ödiumától, őszintén, nyugodtan és bátran, magasabb rendű istenfélelemmel mutatta ki, mit gondol erről a fellevevérről. Ha ezután nem választékos kifejezéseket, hanem a józan belátás igazságával megfogalmazott érveket vennének át tőle, akkor ez az úgy is lezárulna, s nem követelne tőlünk, ügyetlenül szólóktól úgyszólván második tárgyalást. De minek hánytorgassam fel, hogy Cicerótól kölcsönzik szavaik választékosságát és beszédük ragyogását, ha ezután nem választhatóan vannak, akik elutasítják s elkerülik e tárgyban írott könyveit, és hallani sem akarják előítéleteken győzedelmeskedő véleményének felolvasását? S amikor hallom, hogy mások méltatlankodva dörmögnek, és azt mondogatják, hogy a szenátusnak be kellene tiltania ezeket az iratokat, melyek a keresztény vallás igazságát bizonyítják, s eltörik a régiségen alapuló tekintélyt? Épp ellenkezőleg: ha azt hiszitek, hogy valami bizonyosat mondotok isteneitekről, akkor mutassátok meg, hogy Cicero téved, cáfoljátok meg, érveljetez ellen, bizonyítsátok, hogy vakmerő és istentelen dolgokat beszél; mert az írással való nyilvános felolvasás megszüntetése nem az istenek védelme, hanem az igazság tanúságtételétől való félelem.”)

19. Hogy egyik szavamat a másikba ne öltsem, Asszonyom, a pogányok vallása (minthogy ellentmond az ész világosságának, illetve meghaladja azt) nem lehetett képes hatást gyakorolni az erényességre vagy a morálra ezen a világon, és semmiféle megalapozott reményt vagy bizonyosságot nem nyújthatott a halál rettenete ellen. Igaz ugyan, hogy sokan voltak a pogányok között, akik – vonakodván elhinni, hogy vallásuk valóban olyan megalapozatlan s nevetséges, amilyenek különösen a költők leírásaiból tűnt – nem egyébnek tekintették számtalan istenüket, mint különféle megnevezéseknek, attribútumoknak vagy hatóerőknek, melyeket valamely egyedüli lénynek tulajdonítottak, legyen bár az a Nap vagy Bacchus vagy akármely más isten, akiről jobb véleménnyel voltak. A törvényhozók a lehető legjobb színben tüntették fel a helyzetet, s a dolgok igazságának vagy valótlanságának körültekintő kutatása nélkül mindenhez hozzájárulásukat adták, ami csak elősegítette az emberiség korában tartását; ami csak példamutatás és jutalmazás útján erényre serkentette az embereket; s ami csak büntetések és kegyvesztés révén elrettentette őket a bűntől. Mások azonban, éspedig a jó szándékú filozófusok, minden tanításukat egyszerű, természetes dolgok allegorikus formába öltöztetve adták elő, amelyeken keresztül az Istenség kinyilvánítja hatóerejét, bőkezűségét vagy jóságát; s e háromrétű megfontolásból eredt a poétikus, politikus és filozófikus teológiák közötti híres megkülönböztetés. Az élesemjűbbek azonban csak nevettek ezeken a praktikákon, jól tudván, hogy nincs, ami mentse a legtöbb ilyen mesét. Cicero ezért elítéli a sztoikusokat, mivel az egész görög teológiát rejtelmes dolognak tüntették fel. *Először Zénón – úgymond –, őutána Kleanthész, azután Khrüszipposz fölőlslegesen fáradoztak azon, hogy a mesterkéltségek értelmes magyarázatát adják, s hogy megadják minden egyes isten nevének etimológiáját is; amely eljárás világosan mutatja, hogy nem hisznek e dolgok szó szerinti igazságában.*⁴⁹ De hogy példát is idézzünk allegóriáikra, úgy tartották, hogy Jupiter és Júnó a levegőt és a felhőket jelentik; Neptun és Thétisz a tengert s a hullámokat; Ceres és Bacchus a földet és annak minden terményét; Mercurius és Minerva az elme értelmi képességeit, úgymint a tudományt, a kereskedelmet, a művészeteket vagy ehhez hasonlókat; Cupido s Vénusz a komolyabb vágyainkat és szerelmi hajlandóságainkat; Mars és Bellona a civódást s a háborút; Pluto és Proserpina a bányákat, kincseket, s mindazt, mi elrejtve fekszik a föld gyomrában. Így próbálták magyarázni a többi istent is; és mivel az allegória éppoly termékeny dolog, mint a képzelőerő, aligha akadt két olyan szerző, akik teljes mértékben egyetértettek egymás véleményével. Ámde még ha föl is tesszük, hogy egyikük ráhibázott vagy mindnyájan ráhibáztak a dolog igazságára, vallásuk akkor sem járt jobban egy jottányival sem, és így is, úgy is rászolgált arra, hogy eltűnjék a föld színéről; hisz bárhogyan is okoskodott a tanultak némelyike, nyilvánvaló, hogy a tömeg mindezeket nagyon is valóságos isteneknek tekintette, akiktől fölöttébb féltek is, és akiknek szent áhitattal adóztak; hogy ne is hivatkozzunk rítusaik nehézkességére s drágaságára, vagy papjaik csalásaira és hatalmi helyzetére. Világosan észlelte ezt Cicero, aki a pogány istenek különböző fajait felsorolva azt mondja, hogy *más, éspedig fizikai okból istenek nagy tömege eredt; ezek – minthogy emberalakban jelentek meg – alkalmat szolgáltattak a költőknek a mesélésre, ugyanakkor azonban az*

⁴⁹ „Magnam molestiam suscepit, ac minime necessariam, primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem; vocabulorum, cur quique ita appellati sint, causas explicare. Quod cum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter rem se habere atque hominum opinio sit.” Az istenek természete III/24, 63. Cicero két mondatra osztja fel a szöveget, és a másodikban többes szám második személyben szólítja meg a sztoikusokat.)

*emberek életét mindenfajta babonával töltötték meg.*⁵⁰ Ugyanezt ugyanilyen joggal mondhatjuk a modernkori szentekről és templomképekről; hisz a magasabb rendű s abszolút, illetőleg alsóbb és relatív istentisztelet árnyalatos megkülönböztetései ellenére az egész köznép egyszerűen otromba bálványimádó; ami pedig a betartandó előírások tömkelegét, s papi rendjük szemfényvesztéseit vagy befolyását illeti ama helyeken, ahol a vallás e faja honosodott meg, nos, azt mondhatjuk, hogy az egész világ babonái együttvéve könnyű és tolerálható vallást alkotnának hozzájuk képest. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a keresztények ezen új bálványimádása, csakúgy, mint az ókori pogányoké, teljes egészében az elhunyt férfiak és nők túlzásba vitt tiszteletén alapul; amelyet fokonként emeltek fel a jelenlegi magasságába a papok praktikái, akik másokat e példa révén csábítanak az ő útmutatásaik követésére, amelyek pedig mindig a saját dicsőségük, hatalmuk és hasznuk növelését célozzák.

20. A jelenkori pogányok, akik Afrika túlnyomó részét, Ázsia kiterjedt területeit, szinte egész Amerikát s Európa néhány zugát lakják, nagymértékben egyetértenek az ókori pogányok véleményeivel (amiért is eddig nem tárgyaltam egy-két dolgot, amelyekre most térek rá, hogy elkerüljem az ismétlést). A különböző helyeken lakó modern pogányok azonban egymás között éppúgy eltérő álláspontokon állanak, mint azt az ókoriak között is megfigyelhettük. Különböző kozmogóniákat, azaz a világ keletkezéséről szóló tanokat fogalmaztak meg; és különböző teogóniákat avagy nézeteket az istenek leszármazásával kapcsolatosan, kiket egyesek mind egyívásúaknak tartanak, mások egymás alá rendelik őket; akik egyesek szerint mind jók, mások szerint mind rosszak; sokak szerint pedig két fő princípium van, egy jó s egy rossz, mint például a régi káldeusoknál Oromadzész és Arimanész; és azok sem hiányoznak, akik fenntartják az isteni egységet, néha alárendelt erőkkkel együtt, néha viszont ilyenek nélkül; amiként vannak olyanok, kik a világegyetem örökkévalóságát s mérhetetlenségét hirdetik, valamint azt, hogy minden esemény a fátum valamely elháríthatatlan rendeléséből fakad. Felfogásaik éppily eltérőek a gondviselés tárgyában, a világ korának tekintetében, valamint a túlvilági életre nézvést is – tudniillik, hogy vajon a lélek halhatatlan-e, vagy a halál után meghatározott helyeken kell tartózkodnia, vagy pedig átvándorol egyik testből a másikba, ami a leggyakrabban hangoztatott vélemény. Áldozataikat is számtalan rítus és ceremónia teszi egyedivé, hisz az egyik nemzet épp azt az állatot imádjá, amelyet a másik áldozatként ajánl fel a maga isteneinek; s az egyik ember éppen azt a gesztust vagy öltözetet használja vallási célra, amelyet a másik mint erre alkalmatlant és profánt vet el; mert ahogyan Juvenalis mondja a régi egyiptomiakról,

*oly nagy a tudatlan tömeg őrjöngése, hogy
minden egyes hely utálja a többi isteneit,
s nem ismer el más istent azokon kívül, melyeket maga imád.*⁵¹

⁵⁰ „Alia quoque ex ratione, et quidem physica, magna fluxit multitudo deorum, qui, induti specie humana, fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni refenserunt.” Az istenek természete II(2-4, 63).

⁵¹ „...inde furor vulgo, quod numina vicinorum / odit uterque locus, cum solos credat habendos / esse deos, quos ipse colit.” Szatírák XV(35–37. Muraközy Gy. fordításában: „[Ombos s Tentyra két szomszédos város. Ezek közt / ősi viszály van; e gyűlölség sose hal ki: tüzelt s nem / gyógyul a seb ma se még.] Ez a roppant indulat abból / támadt, hogy mindkét szomszéd utálja a másik / isteneit, s csakis azt gondolja imádni valónak, kit maga félve imád.” In Persius és Iuvenalis, Szatírák. Ford. Muraközy Gy. (Budapest: Európa, 1977), 156. o. Juvenalis a XV. szatírában valójában nem általános kijelentéseket tesz a pogány vallásosságról, hanem az egyiptomi állatkultusz és állítólagos emberevés kritikáját adja a felső-egyiptomi Ombos és Tentyra városok ellenségeskedésének példáján.)

Istentiszteleteiket dombtetőkön, szabad ég alatt mutatják be, vagy templomokban, illetve berkekben vagy barlangokban. Hisznek jó és gonosz démonokban, helyek és emberek védőszellemeiben. Papok és papnők különböző rendjeit állították fel, melyek kiművelésére oktatási intézményeket, ellátására vallásos kollégiumokat létesítettek. Vannak szent könyveik, hagyományaik és szobraik; állítólagos csodáik, jövendöléseik, kinyilatkoztatásaik s jósdáik; varázslataik, auguriumaik, sorsvetéseik, előjeleik s mindenfajta jóslásuk. Amiként vannak népünnepélyeik, melyeken esznek-isznak, énekelnek és táncolnak isteneik színe előtt, úgy tartanak mélabúsabb időszakokat is, amikor nemcsak a böjt, a nőktől való tartózkodás, a durva öltözet, a hosszú zarándoklatok és más, veszélyes vezeklési módok visszas önsanyargatásával gyötrik magukat, hanem még a lehető legkegyetlenebb módon égetik és korbácsolják, vágják és szabadlaják is saját testüket; mert ostoba módon azt képzelik, hogy olyan dolgokkal tisztelhetik meg az Istenséget, illetve nyerhetik el annak tetszését, melyek nekik valóságos fájdalmat okoznak, miközben senki másnak sem tesznek semmi jót. Amikor pedig szemükre vetik bármely rítusuk vagy tanuk értelmetlenségét vagy abszurditását, akkor azzal vágnak vissza, hogy semmi sem lehetetlen a magasabb hatalmak számára, s hogy olyan misztériumokról van szó, melyek mélységét a véges emberi értelem föl nem mérheti s ki sem vizsgálhatja; amint ezt szinte minden nemzet úti beszámolóiban olvashatjuk.

21. Az antik és modern pogány vallás e rövid összefoglalásának végére, Szeréna, az a megjegyzés kívánczik, hogy a világ e nyugati felén sok keresztény az itteni, valamint az összes keleti szekta az itteninél kellemetlenebb feltételek között éleszti újjá ama babonás és bálványimádó vallások szinte minden pontját; úgymint az áldozatokat, a tömjénezést, a megvilágítást és a szobrok használatát, a rituális tisztálkodást, a vallási ünnepeket, az oltárokat, a zarándoklatokat és böjtölést, a vallási okból vállalt szüzességet s öltözetet, a felszenteléseket, a jóslásokat, a varázslatokat, az ómenekeket és előjeleket, a bájolásokat, a holt férfiak és nők tiszteletét, egyre újabbak és újabbak folyamatos kanonizációját, az Isten és az emberek közötti közvetítőket, a jó s rossz démonokat, a védőszellemeket, a férfi és női védelmező hatalmokat, amelyek tiszteletére templomokat szentelnek és ünnepeket rendeznek, továbbá sajátos istentiszteleti módozatokat állapítanak meg, minek során nemcsak az egyes helyeket rendelik hozzá egy-egy ilyen hatalomhoz, hanem az egyes betegségek gyógyítását is, valamint az összes olyan dolog fölötti rendelkezést, amelyet az emberek szívesen birtokolnak vagy élveznek. Megengedem: e jelenségeket nem figyelhetjük meg mindenütt egyforma mértékben; de egy kicsit mindenütt megmutatkoznak, s ahol nem a törvény írja elő őket, ott a nevelés nyomán rögzülnek. De hogy mindezek mily kevés igényt támaszthatnak a *keresztény* megnevezésre, az nyilvánvaló mindenki előtt, aki a kereszténységet nem politikai érdekcsoportnak vagy puszta, üres szónak tekinti, hanem olyan intézménynek, melynek célja az, hogy megreformálja erkölcsünket, helyes fogalmakat adjon nekünk az Istenségről, s következésképp, hogy megszüntessen minden babonás véleményt és praktikát. A fent vázoltak azonban nem eredményeznek mást, mint – világos és szabatos kifejezéssel szólva – a kereszténység szöges ellentétét, mint-hogy elképzelni sem lehet olyat, ami ellentétesebb lenne Krisztus tanításával; s amilyen mértékben föllelhetők e vonások valakiben, oly mértékben lehet ugyan az illető zsidó vagy pogány, de keresztény nem.

22. Jelen eszmefuttatás a vallás és az igazság előtti tisztelgés; hisz az emberi kíváncsiság kielégítése véleményem szerint nem elégséges indíttatás bárminő kutatásra,

ha nem társul hozzá valamely általános és természet szerint a bölcsességre vagy az érényre vezető útbaigazítás. S valóban, Asszonyom, egész értekezésem figyelemre méltó bizonyítékot nyújt és példákat hoz fel arra, hogy az emberi természet az esztelen-ség mely fokára képes felhágni; s arra, hogy a babona minden időben ugyanaz marad, bármiként változzanak is megnevezései, vagy pedig arra, hogy különböző tárgyai lehet-nek, illetve kisebb vagy nagyobb mértékben valósulhat meg, attól függően, hogy egy országban kisebb vagy nagyobb fokú a lelkiismereti szabadság s a szólás szabadsága. De ha bárki is csodálkozna azon, hogy az emberek miként hagyhatták el az ész egye-nes és könnyű ösvényét avégett, hogy ilyen, vég nélküli útvesztőkben bolyongjanak, az fontolja csak meg, hogy Jézus Krisztus világos tanítása igen sok és nagy jelentősé-gű területen hogyan alacsonyodhatott le a legképtelenebb doktrínákká, érthetetlen tol-vajnyelvvé, nevetséges szokásokká s megmagyarázhatatlan misztériumokká; és hogy a vallás és az igazság miként változhatott át babonává s papi befolyássá a föld szinte minden sarkában. Rövidre fogva a szót, e hosszúra nyúlt levél tartalmát csattanósan foglalja össze a következő négy sor, melyeket manapság mindenki fúj:

*A természetes vallás kezdetben könnyű és világos volt,
De a mesék misztikussá tették, az ajándékok nyereségessé;
Végül áldozatok és látványosságok is bemutatásra kerültek,
A papok sült húst ettek, míg a nép a szemeit meresztgette.*

Attól tartok, mire idáig ér, Asszonyom, éppúgy belefárad az olvasásba, mint én az írásba; minélfogva nyugalomunk biztosítása végett ez alkalommal már csak annyit mondok, hogy egész életemben az ön legőszintébb és legengedelmesebb szolgája maradok.

IRODALOM

- GAWLICK, Günther (szerk.) 1964. John Toland, *Letters to Serena*. Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann.
- PRACHT, Erwin (szerk.) 1959. John Toland, *Briefe an Serena*. Berlin: Akademie.

Alexandre TRAUNER: Paris c1937
silver print, 172x170mm, AT2